

Zárójelentés a
Társadalmi stratégiák egy stagnáló középvárosban.
Pozsony társadalomtörténete, 1784–1848.
című, az OTKA által F. 47101. számon támogatott kutatásról

témavezető: Tóth Árpád, Ph.D., egy. adj.

Kutatásom az F. 125995 számú OTKA-kutatás folytatásának tekinthető, amennyiben a késő rendi korszak egyik jelentős középvárosának társadalomtörténeti elemzését folytattam. A 2004–2007. közötti kutatási periódus során részint új adatokkal egészítettem ki korábbi eredményeimet, részint annak egyik aspektusa – a városlakók stratégiai döntései – irányában folytattam intenzív, szisztematikus igényű kutatómunkát. A pályázatom részét képező munkatervében azt is jeleztem, hogy a periódus végére egy rövidebb monográfia elkészítését tűzöm ki célul. Az ígért kézirat elkészült, szerkesztés alatt áll, és várhatóan nyáron fog megjelenni a pozsonyi Kalligram Kiadónál (magyar és szlovákra fordított változatban is).¹ Emellett a kutatás témájához kapcsolódóan számos publikációt írtam. Mindezek alapján úgy gondolom, hogy jelen zárójelentésben a kutatási eredmények teljes részletességű bemutatása helyett elegendő ezek és a tézisek összefoglalása. A zárójelentés első, rövidebb részében a munkaterv és a megvalósult kutatás viszonyát (a felmerült nehézségeket és azok áthidalását) ismertetem.

A kutatás során az volt az elsődleges célom, hogy feltárjam, milyen válaszokat adott (adhatott) egy tradicionálisan fejlett polgárságú város lakossága az átalakuló környezet által teremtett kihívásokra a késő rendi korszakban. A célkitűzés mögött több elméleti feltevés húzódott meg. Ilyen a mikrotörténészek azon álláspontja, hogy a társadalmi viszonyok nem külső, tőlük független tényezőként hatnak az egyének életére, hanem viszonyuk kölcsönös, és a mindennapi cselekvések által létrehozott, ezekkel folyamatosan fenntartott vagy éppen módosított viszonyokból fejthetők meg. (Ebből az következik, hogy a strukturális viszonyok vizsgálatához az egzisztenciális szintű döntéseket kell górcső alá venni: az egyén előtt álló döntési alternatívákat felmérni, és választásuk körülményei rekonstruálni.) Ilyen továbbá az ún. „régí polgárság” történelmi szerepét revízió alá vevő felfogás, mely immár nem a tradicionális (kiváltságokkal jellemezhető) világ fenntartásának illúziójához ragaszkodó,

¹ Az apparátusával együtt jelenleg mintegy hét ív terjedelmű kézirat címe: *Polgári stratégiák. Életutak, családi sorsok és társadalmi viszonyok Pozsonyban 1780 és 1848 között*. Sorozatszerkesztő: Czoch Gábor és Roman Holec

politikailag konzervatív, monolit tömbként tételezett történelmi zárványként látja e réteget, hanem sokszínű, számos esetben a korabeli változásokra reagálni képes esetet fedez fel a polgárságban. Több – igaz, elsősorban a reformkori Pestre irányuló kutatás (köztük saját PhD disszertációm is) – igazolta, hogy a modern burzsoázia és a régi polgárság között nincsen olyan jellegű törés, mint azt a korábbi szakirodalom bemutatta. Harmadrészt ilyen elméleti kiindulópont az a nyugati szakirodalomban már elterjedt megközelítés, mely szerint helytelen a várostörténet-írás fókuszát az urbanizációs folyamatban élenjáró nagyvárosokra szűkíteni. Ezért a magyarországi korai polgárosodás története sem szűkíthető Pest-Budára, hanem a vidéki városok is figyelmet érdemelnek, már csak azért is, mert maguk a városok, ill. lakosságuk folyamatos kapcsolatban voltak egymással. Pozsony – mint a hazai városállomány a francia háborúk korában harmadik legnépesebb, urbanizáltságát tekintve pedig közvetlenül Pest-Buda után következő tagja – ráadásul nem csupán a városrangsorban betöltött helye alapján tarthat számot különös érdeklődésre, hanem azért is, mert mint fővárosi rangját épp e korszak elején (II. József 1783-as, a központi kormányzókat Budára átköltöztető döntése értelmében) elvesztett regionális központ fokozott mértékben kényszerült választ adni a kihívásokra.

A kutatási munkatervben négy évre lebontva fogalmaztam meg az elvégzendő feladatokat. A négy esztendő során, rendre a demográfiai (a népességnagysággal és a migrációval összefüggő) kérdéseket, a városi ingatlanforgalmat (mint a korban jelentős befektetési lehetőséget), a helyi lakosság iskoláztatási gyakorlatát, valamint a városi társadalom kapcsolathálóit terveztem feltárni. Egy váratlan külső fejlemény azonban arra kényszerített, hogy munkatervemet újragondoljam: a kutatáshoz szükséges levéltári iratok legnagyobb részét őrző közgyűjtemény, Pozsony Város Levéltára (*Archív Mesta Bratislavy*) 2004. őszén, a nyilvánosság által ismerhető előzmények nélkül bezárta kapuit, és megszüntetett mindenféle kutatási lehetőséget. A helyzetet tovább rontotta, hogy a levéltár alkalmazottai többszöri érdeklődésemre sem tudtak tájékoztatást adni arról, hogy a kutatás folytatására mikor lesz újra lehetőség. Ezért előbb a munkatervemben szereplő azon kutatási feladatokat vettem előbbre, amelyekhez nem volt szükség az AMB-beli kutatásra, végül azonban az elvégezhetetlen feladatok helyett újabbakat kellett keresnem. Ennek eredményeként a háztulajdonlás vizsgálatát teljesen mellőztem (ehhez a telekátírási jegyzőkönyv szisztematikus vizsgálatára lett volna szükség), viszont az eredetnél jóval nagyobb szerep jutott munkám során az egyházi anyakönyvek vizsgálatának (amelyek viszont másolatban elérhetők a MOL-ban is 1828-ig, a későbbi időszakra pedig a Pozsonyi Területi Levéltárban [SOAB]). Ehhez kapcsolódik, hogy a pozsonyi polgárság regionális

kapcsolathálójának vizsgálata céljából többször Sopronban is kutattam. További fontos módosulást hozott, hogy a lakosság nagyobb részét kitevő katolikus népesség iskoláztatási szokásait nem tudtam megvizsgálni (mivel a pozsonyi gimnázium anyakönyveit is az AMB-ben őrzik), így az evangélikus kisebbség viszonyait az a katolikusokhoz képest jóval nagyobb mértékben dolgoztam fel.

A kutatómunka eredményeként korábbi, Pozsony vonatkozású adatbázisaimat újabbakkal egészítettem ki. Befejezésre került az 1828-as országos adóösszeírás pozsonyi iratainak rögzítése, és ezt kiegészítettem több, Pozsony környéki – a városi bevándorlás szempontjából jelentős szerepet játszó – falu és mezőváros (Förév, Engerau, Hegyeshalom, Miklósfalva [Nickelsdorf]) adóíveivel. A pozsonyi egyházi anyakönyvek közül a *német evangélikus* egyház házassági anyakönyveit 1770–1848 között folyamatosan, azelőtt szelektíven (egyes személyekre keresve) rögzítettem. (A legkorábbi adat 1687-as; a *magyar-szláv* egyházban kötött házasságokkal kiegészítve jelenleg több, mint 8200 házasság adatai állnak rendelkezésemre.) A keresztelési anyakönyveket 1775–1830 között folyamatosan vittem gépre, az azelőtti időszakra nézve húszévenként három éves időtartamú mintát vettem, de a mutatók segítségével itt is nagy számú további eset rögzítésére került sor, így ez az adatbázis meghaladja a 18 ezer rekordot. A halálozások vonatkozásában 1790–1840 között folyamatos az adatbázis, és több más esettel együtt 14 ezer esetet tartalmaz. A rögzítés szöveghív módon folytattam, és minden, a kutatás szempontjából relevánsnak tűnő adatot gépre vittem (beleértve a keresztszülők, a házassági tanúk, és a „temetési kíséret” – az elhunyt rangját tükröző – színvonalának módját is.) Az evangélikus egyház matrikuláin kívül rögzítettem a város legnagyobb eklézsiája, a *Szent Márton római katolikus egyházközség* – melynek székhelye a koronázó templom – anyakönyveinek egy részét is. (Itt az 1790–1795, ill. az 1820–1849 közti házassági, az 1831–1832 és az 1848–1849 közti évek – tehát a kolera által sújtott esztendő, ill. hónapok – folyamatos rögzítése valósult meg eddig.) E, szintén több ezres esetszámú adatbázisokon kívül a város mind a négy – tehát a felsoroltak mellett a külvárosi (*virágvölgyi*) *római katolikus* – anyaegyházának éves népmozgalmi összesítő adatait megállapítottam és statisztikai táblázatba foglaltam a 18. század közepétől 1848-ig.)

A demográfiai és az adózási források, valamint az életrajzi kiadványok mellett két jelentősebb forrástípust hívtam még segítségül az életutak rekonstruálásához. Az egyik az iskolai anyakönyveké. Ebben a vonatkozásban korábbi adataimat három más csoporttal egészítettem ki: 1. a pozsonyi líceum kéziratai között őrzött iskolai anyakönyvek vizsgálatát vittem vissza egészen Bél Mátyás koráig, 2. a Szögi László szakmai irányításával megjelenő *Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban* című sorozatban megjelenő adattárakat, ill.

a pozsonyi jogakadémia korabeli hallgatóinak adatait közlő kiadványt forgattam², 3. ill. a Pesten ügyvédvizsgát tett személyek (a MOL-ban őrzött) levéltári iratait vizsgáltam. A tanulóévek utáni élet vizsgálatára pedig a polgárnyilvántartást, valamint a városi tisztújítási jegyzőkönyveket vettem igénybe. Ezek mellett találtam a témám szempontjából releváns adatokat az egykorú pozsonyi újság (a *Pressburger Zeitung*) hirdetési rovatában, az egyesületek nyilvánosságra szánt tagnévsoraiban, a pozsonyi árvagondozási intézet javára tett adományozói névsorokban és a városi címtárakban. Amint feljebb említettem, kutatásom során figyelmet fordítottam a pozsonyiak a városon kívüli kapcsolati hálójának is, ehhez a soproni kutatáson kívül más városok – Selmecbánya, Modor, Bazin, Somorja, Győr – egyházi anyakönyveit, a soproni helytörténeti szakirodalmat, a müncheni könyvtári kutatómunkám során átnézett korabeli forrásokat és szakmunkákat használtam. Munkámnak a már napvilágot látott és a szerkesztés alatt álló publikációkon, továbbá a már említett adatbázisokon kívül további eredménye mintegy 250 klasszikus szerkezetű családrekonstrukció (mely a szociológiai értelemben vett család összes demográfiai adatát tartalmazza), valamint közel 400 – általam nemzetség-rekonstrukciónak nevezett – kimutatás. Ezek egy-egy azonos vezetéknevű, egymással rokoni kapcsolatban álló nemzetségek összes tagjának adatait tartalmazzák (a női leszármazottakat és azok férjeit, a keresztszülőket és a házassági tanúkat, az iskolázási és társadalmi státusra vonatkozó adatokat, valamint a nemzetségek nem pozsonyi ágainak tagjait is). Ezek a részint táblázatba szedett, részint családfa formátumban ábrázolt adatgyűjtések a nemzetségek több nemzedéken keresztül – egy kivételes esetben hét generáción át, a 17. század végétől kezdve – vizsgált útjának kulcsfontosságú eszközei.

Az alábbiakban az említett, szerkesztés alatt álló monografikus feldolgozás szerkezetét követve ismertetem kutatómunkám legfontosabbnak vélt eredményeit. Abban előbb a Pozsonyra jellemző demográfiai jellemzőket elemzem annak érdekében, hogy kiderüljön, a házasodás, a születés és halálozás szerkezete, valamint a be- és elvándorlás milyen mértékben állított korlátokat a társadalmi reprodukció elé. Majd Pozsony társadalmi viszonyait mutatom be, amelyek értelmezési keretet nyújtanak a stratégiai döntésekhez – milyen választási lehetőségek előtt álltak a korabeli pozsonyiak, mi számított társadalmi felemelkedésnek, milyen régi és új státuszjelző intézmények működtek a városban. Végül magukat a stratégiákat mutatom be, a felsőbb iskolai taníttatás, a fiúk pályaválasztása és a lányok kiházásítása, a

² M. Novák Veronika: *A Pozsonyi Jogakadémia hallgatósága 1777–1849*. Budapest, 2007. Az MDE sorozatból a Habsburg Birodalom egyetemén, ill. a németországi felsőoktatási intézmények adattáiraiban sikerült pozsonyi születésű személyeket visszakeresnem.

gyermek elvándorlása, a keresztszülő megválasztása és a felekezeti vegyesházasság jelenségeit vizsgálva. A kötetben lehetőség szerint minden tartalmi egységben kiegészíti egymást a statisztikai érvényességre törekvő, általánosító érvelés és a konkrét példák bemutatása; ezt a jelen beszámoló terjedelmi okokból szükségképpen nem tudja tükrözni.

1. A népesedés vonatkozásában elsőként a népességszám változásait tekintetem át. Megállapítottam, hogy miközben sok és sokféle forrás (összeírás-összesítés) áll rendelkezésre, ezek jellege és szórtsága, valamint Pozsony sajátosságai miatt csak nagyfokú bizonytalansággal fogalmazhatók meg állítások a város népességére vonatkozóan. A jozefinus népszámlálás és az első, 1804-es nem-nemesi összeírás közötti időszakra csak bizonytalan értékű, és igen hektikus mozgást jelző adataink vannak, noha a francia háborúk korszaka intenzív változásokat hozott a városra nézve. De ezen kívül is nehezen hasonlíthatók össze a csak a szabad királyi városra kiterjedő számlálások a vele egybenőtt Váralja mezővárost is tartalmazókkal, ill. a nem nemesekre szűkítettek a teljes népességet magukba foglaló lélekösszeírásokkal. (A szinte folyamatosan rendelkezésre álló katolikus egyházmegyei schematismusok szinte teljesen értéktelenek, a bennük közölt adatok mintegy kétharmada az előző évi számok mechanikus átvételét tükrözi, újabb számlálás nélkül.) A nem nemesi összeírások az 1820-as években jeleznek jelentősebb növekedést, ez azonban feltehetően csupán az 1783-at követő visszaesés kompenzálására volt elég. A Haynau-féle népszámlálás végül a József-korhoz képest mintegy 20–25%-os népességgyarapodást hoz (26898, ill. 42238, utóbbi Váralját is magában foglalja), ami nem csak Pesthez, de számos más vidéki városhoz képest is csekélynek minősíthető. A népmozgalmi adatokból levonható tanulságok ezt e benyomást erősítik meg, némileg árnyalva a képet: a születések száma hosszabb távon stagnál – különösen erős volt a visszaesés 1805 és 1809 (a város két francia megszállása), valamint az 1817-ben csúcsosodó éhínséget és az 1831-es kolerajárványt követő esztendőben a Szt. Márton egyházközségben. Az egyházközségek közül a leginkább a virág völgyi katolikus plébániában tapasztalható növekedés, ami megfelel a korabeli városnövekedéssel kapcsolatos várakozásoknak (a külvárosok zömmel szakképzetlen népességéről van szó). A halálozás ritmusa is csupán csekély növekedést sejtet. Mindez azt mutatja, hogy a város nem gyakorolt jelentős vonzerőt a bevándorlókra, a kor városnövekedési versenyében Pozsony lemaradóban volt. A mi szempontunkból mindez azért jelentős, mért vélhetően az egykorú városlakók is érzékelték, hogy Pozsony ebben az időszakban már nem kínált olyan kedvező megélhetési és érvényesülési feltételeket, mint korábban.

A népesedés szerkezetét, ill. a reprodukció demográfiai esélyeit közelebbről, mikro szinten is megvizsgáltam, igaz, ezek az elemzések nagyjából a városi népesség mintegy ötödét–negyedét kitevő német evangélikus egyházközségre korlátozódtak. A családok fennállásának ciklusát a házasodással kezdve megállapítottam, hogy a házassági kort elért személyek jelentős része meg is házasodott. Ugyanakkor a családok rekonstruálásakor jelentős számban találtam olyan eseteket, amikor 30 év felett hajadonként haltak meg polgárlányok, és ennél ritkábban, de szintén előfordult, hogy pozsonyi polgárok fiai nem nőültek meg (akár önállósulva, akár úgy, hogy haláluk idején is „apjuk fiaiként” határozta meg őket a halotti anyakönyvi bejegyzés). A John Hajnal által említett (a nyugat-európai modellre jellemzőnek tekintett) 10% feletti arányt a hajadonként elhunyt nők aránya nem éri ugyan el, ám így is kimondható, hogy társadalmilag elfogadottnak számított, hogy a több gyermekes polgárcsaládokban egy vagy akár több lánygyermek a szülők mellett maradt.

Ami az első házasodási életkort illeti, ezt a Szt. Márton ekléziában csak elvétve tüntették fel, így ebben a vonatkozásban is az evangélikusokról tudunk csak érdemi megállapításokat tenni. Úgy tűnik, hogy körükben szokás volt az egykorú hazai adatokhoz képest aránylag késői, a nyugati modellhez hasonló házasodási gyakorlat követése – a lányoknál 22–23, a fiúknál 26–27 év volt az átlag. Ez részint az egyházközség német etnikai hagyományaival hozható összefüggésbe, részint – a fiúknál legalábbis – a polgári szakma megszerzéséhez szükséges hosszabb tanulói idővel (az eklézsia szőlőművesei a zömmel kézművesek alkotta többséghez képest 2–3 évvel korábban nőültek). Az is megfigyelhető, hogy Pozsonyban nem volt szokás az a „normakövető” torzítás, hogy – vélhetően valamilyen közösségi elvárásnak engedelmessé – a 21–22 évesnél magasabb életkorban házasuló hajadon fiatalabbnak állítsa be magát a valóságos életkoránál.³

Ami a halandóságot illeti, a halálozási életkor vizsgálata azt mutatja – és ez a reprodukció szempontjából különös jelentőséggel bír –, hogy az elhunyt férfiaknak csupán 35–40%-a volt idősebb 20 évesnél (a nőknél ugyanez az arány 40–42%), amit csak kis mértékben árnyal, hogy a korszak egészén belül e részarány némi növekedése (javulása) tapasztalható. Ezt úgy is megfogalmazhatjuk, hogy a városban születetteknek mintegy harmada-fele jutott el abba az életkorba, ahol a reprodukció szóba jöhetett. A halálokok tekintetében megállapítottam, hogy a felnőtt halálozáson belül elsősorban a szív- és érrendszeri, valamint a légúti megbetegedések játszottak jelentős szerepet, amihez képest a

³ Ezt a jelenséget Benda Gyula írta le Keszthely esetében kéziratoss disszertációjában.

nevezetes epidémiák (kolera, kisebb mértékben a tífusz, vérhas) csak időleges, néhány hónapos hatást gyakoroltak.

Másfelől viszont ha csak a felnőtt kort elért és társadalmilag is felnőttnek számító (önálló) személyeket nézzük, akkor viszonylag magas várható életkort (a férfiaknál átlagosan 51,9 évet, a nőknél 53,4 évet) találtunk. Az is megállapítható, hogy a pozsonyi evangélikusok igen nagy része igen magas életkorban hunyt el – a felnőtt férfiak 36%-a a 60. életévét is megélte, a felnőtt nők körében a 60. életévet túléltek részaránya 40,4%, a 40 évesnél idősebb korban elhunytaké pedig 70,5. Ezek a tényezők közrejátszhattak abban, hogy a házasságok igen nagy része hosszú időtartamú volt, és a nők prokreatív időszakának lezárulta előtt nem ért véget halálozással. Ráadásul a 40 év alatt megözvegyülő férfiak (és kisebb mértékben a nők is) jellemzően újabb házasságot kötöttek. Az özvegyi időszak időtartamát tekintve a legnagyobb változatosság tapasztalható a másfél hónaptól a tizenegy évig. Abból a szempontból is széles a skála, hogy a megözvegyülés, ill. az újrَاهázasodás időpontjában a család reprodukciója megoldottnak tűnt-e. Sokgyermekes családa vagy –anya újrَاهázasodására éppen úgy található példa, mint arra, hogy mindegyik vagy majdnem mindegyik gyermekét kisgyermekkorban elvesztő szülő többet nem házasodik meg.

A reprodukció szempontjából nagy jelentőségűnek mondható, hogy a pozsonyi német evangélikusoknál nem volt gyakorlat a születéskorlátozás. Megfigyelhető, hogy a házasságokban általában 15–24 hónapos időközönként újabb gyermekek születnek, hogy a nők zöme 40–42 éves korig szül, és hogy az első gyermek születésének időpontja jellemzően 9–12 hónappal követi a házasodást (ugyanakkor 1800–1820 között a születések mintegy tizedénél ez az időszak kevesebb 9 hónapnál, ami házasság előtti szexuális aktivitást sejtet). A születések rendjének e szabályait részint az 1805–1809 közti időszak töri meg, amikor számos polgárcsaládnál kimaradt legalább egy születés (nem valószínű, hogy a háborús időszakban a regisztrálás színvonala romlott volna, valószínűbb, hogy tényleg nem fogant meg gyerek, vagy nem sikerült kihordani a kedvezőtlen körülmények között). A másik feltűnő fejlemény, hogy az 1820-as évektől tapasztalható az a jelenség, hogy jobb túlélési valószínűséget mutató családoknál nem születik újabb gyerek 4–5 túlélő gyermek után, noha a nő 30–35 évesen még erre valószínűleg biológiai értelemben képes lett volna. E mögött az egyébként csak néhány családban előforduló gyakorlat mögött talán nem indokolatlan tudatosságot feltételezni. Végül az is megállapítható, hogy a széleskörű csecsemő- és kisgyermekkorban halandóság – az 5. életévet a fiúk 50–55, a lányok 40–45 százaléka nem érte meg – nem mutat összefüggést a szülések időközével, ami azt valószínűsíti, hogy általában nem az anyák szoptatták gyermekeiket (hanem minden bizonnyal szoptatós dajkát alkalmaztak).

Demográfiai értelemben figyelemre méltó, hogy Pozsonyban igen magas volt a házasságon kívül született gyermekek aránya. A Szt. Márton eklézsiában a francia háborúk korának 10% körüli értéke a reformkori országgyűlések korszakára a 25–30%-ára emelkedett, miközben a német evangélikusoknál az 5%-ot sem érte el. A Virág völgyben a két érték között, de a Szt. Márton egyházközségéhez közelebbi értékeket számítottam. Az illegitimitás alapvetően a város környezetéből (ám esetenként Morvaországból vagy Trencsén megyéből) származó cselédlányok, apa megnevezése nélküli szüléseit jelenti. Előfordulnak azonban olyan esetek is, amikor a pár később összeházasodik, sőt olyan is, hogy ugyanannak a párnak több, egymást követő házasságon kívüli gyermeke születik. Az előbbi típus gyakorta az önálló egzisztencia megalapításának nehézségeit tükrözi – az önállósulás és a polgári jog megszerzése a párválasztást csak követni tudja. A második viszont a házasságon kívüli, a közösség által tolerált modern párkapcsolat képét vetíti előre. Ám bármelyik típust is nézzük, az illegitim körülmények között született gyermekek fontos szerepet nem játszanak a reprodukcióban, mivel legnagyobb részük 5 éves kora előtt meghal.

Jóval jelentősebb a szerepe a bevándorlásnak. Ez a jelenség aránylag jól kutatható, és akár melyik társadalmi körben – a polgárság, a választott polgárok, ill. az evangélikus vagy katolikus házasuló vőlegények körében – is vizsgáljuk, minden szinten az tapasztalható, hogy igen nagyfokú és folyamatos volt a beáramlás Pozsonyba, még ha ennek mértéke az idő múlásával csökkent is. (A polgároknak 1768–1785 között közel 60, 1811–1820 között több mint 50, 1831–1849 között mintegy 40 százaléka nem volt pozsonyi születésű.) Innen nézve érdemes különös figyelmet a népesség gyarapodásának lassúsága – a kérdésre az elvándorlás mint stratégiai eszköz tárgyalásakor térek vissza.

A reprodukció demográfiai feltételeit illetően összefoglalóan megállapítható, hogy az evangélikusok körében egyfelől aránylag elfogadott volt a házasság termékenység elkerülése (késői házasodás, hajadonként maradás), ugyanakkor a közösség láthatóan alapvetően kihasználta a reprodukcióra nyíló lehetőségeket (a szülések sűrűsége, újraházasodás). Erre a magas csecsemő- és kisgyermekkor halandóság miatt szükség is volt. A városi közösség létszámának szinten tartásában fontos szerepet játszott a rendszeres bevándorlás. Ezek az általánosító mondatok azonban az egyéni utak széles változatosságát fedik el.

2. A kisgyermekkor túléltek sorsának megválasztásakor a szülőknek számos tényezőre kellett tekintettel lenniük. Igen ritkán fordult elő, hogy nem mutatkozott törekvés arra, hogy a fiúgyermekek közül legalább egy ne az apai foglalkozást vigye tovább, vagy a lányok egyike ne az apáéval azonos foglalkozású férfihoz menjen férjhez. Abban a tekintetben azonban széles volt a választék, hogy a többi fiúgyermek milyen foglalkozást

tanuljon. A céhes szerkezet minden merevsége mellett is tapasztalhatók az évtizedek során elmozdulások az egyes mesterségek megítélése – adózási kényszere (ez feltehetően elsősorban a jövedelmezőség változását tükrözi), ill. rangja – között; az utóbbi jelenséget a házassági kapcsolatok, valamint a keresztszülői felkérések elemzése jelzi. A foglalkozások és a megélhetés kereteit kutatva kitűnik, hogy nincsen éles határvonal kereskedők és (bizonyos) kézműves mesterségek képviselői között, mint ahogy maguk a tevékenységek sem válnak el egymástól mereven (számos mészáros egyben marhakereskedő és fogadótulajdonos is, a szűcsök egy része szőrmével kereskedik, stb.). Az adóösszeírások és az egyházi anyakönyvek segítségével a Pozsonyban folytatott kereső foglalkozások roppant széles skáláját sikerült rekonstruálni, ami kifejezetten városiasnak tünteti fel Pozsonyt. A mi kérdésfeltevésünk szempontjából viszont az a fő tanulság, hogy a város igen széles választási lehetőségeket kínált a pályaválasztásra, akár az önálló, akár az alkalmazotti státusokat (napszámos, kézműves-legény, kapás, fogadói pincér, stb.) tekintjük. Ráadásul a korabeli statisztikai gyakorlat mélyebb vizsgálata azt is bizonyítja, hogy bizonyos „foglalkozások” alapvetően az életciklus bizonyos szakaszaihoz kapcsolódnak – számos bevándorló évekig kocsmáros (*Schenkworth*) státus megjelöléssel szerepel, és csak később, a polgári címet megszerelve válik kézműves (pl. jellemzően pék vagy húsfüstölő) mesterré. Ez feltehetően nem teljes váltás jelent a megélhetésben – mesterségét valószínűleg a polgári cím megszerzése előtt is gyakorolta és az italkiméréssel sem hagyott fel egy csapásra a polgáreskü letételével.

Ehhez szorosan kapcsolódik a rendi rangok és címek kérdése. Úgy tűnik, hogy a polgári cím megszerzése – a pesti kutatási tapasztalattal szemben – általános norma és gyakorlat maradt, és a polgári cím odaítélésére feljogosított városi tanács igen szűkmarkúan bánt ezzel a lehetőséggel. Több esetben látszik, hogy az elutasítottak később újra, esetleg egy évtizeddel később is megpróbálkoznak a polgárjog elnyerésével, és hogy az elutasító döntések indoklásában a leggyakrabban előforduló érvek – kézművesek esetén a céh nem akarja a mesterek számát emelni, a szőlőműveseknél pedig kevés a kérvényező adóztatható szőlőföldje – több más szempontra (alacsony életkorra, rossz magaviseletre) is hivatkoznak. Az evangélikus közösségen belül igen ritka a polgárságot meg nem szerző kézműves vagy kereskedő, miközben a szőlőművesek körében fontos belső határt von a polgári cím megléte vagy hiánya. Ennek szemléletes jele az evangélikus közösségben alkalmazott címzések (megszólítások) rendszerének átalakulása a reformkorra. Az egyházi anyakönyvekben alkalmazott titulusok a 18. század közepétől kezdve viszonylag következetesen alkalmazott gyakorlatot követnek, mely meglepően nagymértékben átalakult a reformkorra. Az egyik alapvető változás az egyszerűsödés (a megszólítások lerövidülnek és egyre kevesebb

rangcsoport válik el egymástól). Figyelmet érdemel az is, hogy miközben a választott polgárság rangemelő megszólítása már a jozefinus korban megszűnik, az időszak végére a polgári foglalkozást űző lakosság már csak két megszólítási kategóriát alkot, és a választóvonal a polgári cím megléte vagy hiánya (a polgárok „urak”, a polgárjog nélkülieknek nincsen megszólítása). Ez az 1820-as években lezáruló folyamat alapvetően a polgári szőlőművesek rangemelkedését jelzi, akik a korábbi időszakban még a legalsó rangcsoporthoz tartoztak. Ide tartozik a városban élő nemesek, honoráciorok, valamint a városba települt nyugdíjas katonatisztek és tisztviselők helyzete is – az utóbbiak annyira jelentős színfoltját képezték a reformkori Pozsonynak, hogy jelenlétük nyomán már a korabeli statisztikai irodalom is *Pensionopolis* néven említi a várost. Az egyes státusok rangviszonyainak rekonstruálását elvégeztem a halotti anyakönyvek segítségével is, a kíséret (az örökösök által választott és fizetett) módja ugyanis nagymértékben megfeleltethető az elhunyt státusának.

A stratégiai döntéseknél nyilvánvalóan számítanak a városi tisztségek elnyerésének esélyei is. Ebben a vonatkozásban megfigyelhető az egyes tisztségcsoportok társadalmi hátterének átalakulása. A 18. század közepén még jellemző, hogy a tanácsnoki tisztséget tekintélyes, polgári foglalkozású személyek töltik be (leggyakrabban kereskedők, de mellettük pl. szücsök is előfordulnak), a későbbiekben viszont az ügyvéd végzettségűek mind inkább kiszorítják ezeket. Ám ez utóbbi karriertípuson belül is elkülöníthető két csoport: a tágabb térségben nemzedékeken keresztül városvezető tisztségeket betöltő dinasztiaiaké, valamint az ekkor felemelkedő polgárcsaládoké (az utóbbiaknál a fiúk taníttatásában a jogi és a kereskedői pályára irányítás egymás mellett érvényesül). A polgárcsaládokban a másik felemelkedési lehetőség a városi pénztárakat irányító tisztségek (árvaatya, kamarás, számvevő) valamelyikének a megszerzése. A korszak utolsó éveitől eltekintve ezekre a tisztségekre a választott polgárok közül választottak ki személyeket, ráadásul az evangélikusok és katolikusok közötti tisztújítási paritási elv miatt ezekben a hivatalokban az előrelépést sajátos, nehezen kalkulálható szabályok kötötték meg. Ez egyben arra is magyarázat lehet, hogy a tekintélyes és régi polgárcsaládok miért törekedtek bekerülni a választott községbe, amelynek máskülönben várospolitikai szerepe nem volt, és legfeljebb a választott polgári cím rangját adhatta betöltőinek.

Miközben a választott községbeli tagság a hagyományos, rendi értelemben jelenthetett kiemelkedési lehetőséget a polgárcsaládoknak, az 1830-as évektől Pozsonyban is létesülő egyesületek új és modern működési elvet követő intézménytípust kínáltak ugyanerre az igényre. A városi casino, a (katolikus) egyházzenei egyesület és a jótékonysági egyesület a rendszeresen megjelentetett tagnévsorok és az adakozói listák révén, valamint a választott

tisztségek betöltésének lehetőségével csábíthatták soraikba a polgárságot. Megfigyelhető, hogy még a nemesi vezetésű casinóban is ügyeltek a rendi paritási elvre – a három igazgató között főnemes, köznemes és polgár (egy vaskereskedő) is található 1837-ben, és a választmányba is beválasztottak több polgári megélhetésű személyt.

3. A fentiek nyomán kitűnik, hogy Pozsony társadalma meglehetősen tagolt volt, és hogy finoman kimunkált, hagyományos és új elemeket is ötvöző eszközrendszer állt az egyének rendelkezésére a felemelkedéshez. Mindebből azonban még nem következik, hogy a városi lakosság valóban tudatában volt a különféle társadalmi státusok eléréséhez szükséges útvonalaknak, ill. hogy tényleg volt lehetősége választani ezek között.

Az iskolarendszer és az iskoláztatási szokások vizsgálata nyomán úgy látszik, hogy a város polgársága széles körben élt a város országos összehasonlításban is páratlanul színes iskolakínálatával. Az oktatási rendszer e korainak mondható „expanziója” (M. Archer) Pozsonyban több értelemben is kimutatható: a beiratkozási létszámok növekednek, egyre több család „használja” a latin nyelvű iskolai osztályokat, a társadalmi ranglétra egyre alacsonyabb fokán álló rétegek is belépnek az iskoláztatásba, és az adott családokon belül egyre több fiúgyermek végez el egy vagy több latin osztályt. Pozsonyban is megfigyelhető az a jelenség, hogy az iskolát használó helyi polgárság meghatározó része nem törekszik arra, hogy fiaik az összes iskolai év elvégezzék, ill. fiaikat nem szándékoznak honorácior foglalkozás felé irányítani. Vagyis normává válik, hogy a polgári megélhetésű személyek (céhes kézművesek, kereskedők) is végezzenek 1–2 gimnáziumi osztályt, ami egyfajta műveltséget, világlátást, viselkedéskultúrát, rangot – és kapcsolatokat is jelenthet számukra.

A gimnáziumi tanévek utáni időszakban, minden bizonnyal továbbra is a polgárcsalád feje részéről született meg a pályaválasztást illető döntés. Nagy számú nemzetség-rekonstrukció alapján úgy tűnik, hogy az evangélikus polgárság tudatában élt egyfajta rangsor a különféle foglalkozásokról. Úgy tűnik, hogy a saját fiaik pályaválasztásánál a 18. század második felében a kereskedőkéhez hasonló rangúnak tekintették a szappanfőzőket és a szücsöket. A ritkán előforduló foglalkozások közül is némelyek – pl. a parókásoké vagy az ónöntőké – igen magas presztízsűnek számítottak, amelyeket jellemzően rangos családok fiai folytattak. Ekkoriban még gyakori az a pályarajz, hogy a (jellemzően a dél-német térségből) marhakereskedőként a városba települő, a polgári címet gyakran csak később megszerző családalapító gyermekei már vas- vagy posztókereskedőként, fogadósként vagy szappanfőzőként teremtenek maguknak egzisztenciát. Figyelemre méltó, hogy a marhakereskedés gazdasági jelentőségének leáldozásával egyre ritkább az így induló család,

ugyanakkor a fogadósok mellé felzárkóznak a bérkocsisok a jelentős jövedelmű városi foglalkozások közé.

A legalaposabban rekonstruált nemzetség, a Selmezbányáról érkező Tekuschok esetében a foglalkozások sora szíjgyártókéval kezdődik, a felemelkedés időszakában szűcsök (szőrmekekereskedők) a család férfitagjai, a századforduló után viszont a legidősebb (Pozsonyban maradt) fiú már pék, annak fia és unokája pedig molnár foglalkozást folytat – utóbbiak egyúttal a terménykereskedésből is éltek talán. A pályaválasztás sajátos esetei a honorácior foglalkozások a több fiú leszármazottat elindító családoknál. Találunk olyan eseteket, mint a bazini származási Würzlereknél, ahol az orvos fiú valóban kiemelkedett a polgári rangból – veje Moson megye alispánja lett, egy későbbi helytartótanácsi tanácsnok –, de arra is találni példát, hogy a kézműves apától származó tanár saját egyetlen fiát a családi mesterségre taníttatta. A honorácior foglalkozások presztízse ráadásul a felmenők rangjához mérve nyer értelmet – ez magyarázhatja, hogy a szőlőműves családban született Adam Nittnaus lányiskolai tanár a nemzetség legtekintélyesebb tagja lett, akit testvérei előszeretettel kértek fel gyermekeik keresztapjának. Az úri (katonatiszti, ügyvédi) foglalkozást folytató fiúk nyilván különös rangot adtak egy-egy családnak, már csak ritkaságuk folytán is.

A pozsonyi családok stratégiájának sajátos, nehezen nyomon követhető eleme az elvándorlás. Alapvetően két esetben látszik ennek nyoma: részint ha más város (elsősorban a feldolgozott Pest és Buda) polgárkönyveiben, esetleg anyakönyveiben tűnnek fel pozsonyi illetőségűek, részint pedig a következő nemzedékben Pozsonyban újra feltűnő leszármazottak révén. Az általános jelenségnek tűnik, hogy a századforduló táján tekintélyes evangélikus és katolikus polgárcsaládok sora küldi az ország új fővárosába egy-két fiúgyermekét, hogy ott települjenek le. Több olyan esetet is ismerünk, amikor pozsonyiak fiai Bécsben tűnnek fel – ez viszont nem számít új jelenségnek a 19. században. A pozsonyi bevándorlás forrásvidéke óriási területekre terjed ki, ezen belül a katolikus polgárság döntően Alsó-Ausztriából és Morvaországból (tehát aránylag közletről), az evangélikusok viszont elsősorban az egykori Bayreuth és Ansbach fejedelemségekből, továbbá Szászország déli térségéből érkeznek – ezért különösen érdekesek azok az esetek, amelyek azt jelzik, hogy bizonyos mértékű visszaáramlás is tapasztalható ezekre a területekre. Az elvándorlás alapvetően a sokgyermekes családoknál figyelhető meg, vagyis talán nem elsősorban a család expanziója a cél, hanem az a felismerés, hogy a nem elsőszülött fiúknak még a tekintélyes családok esetében is nehéz Pozsonyban egzisztenciát alapítani.

A családi stratégia részeként fogható fel a keresztszülők kiválasztása, felkérése. Bár a keresztszülőkhöz való viszony tartalmáról semmit sem tudunk mondani, szerkezeti

megfigyeléseket tehetünk. Ennek érdekében hat mintaidőszakban táblázatba foglaltam az apák és a keresztapák társadalmi megoszlásának arányait. Az adatok azt mutatják, hogy a 18. század végéig széleskörű volt egyfajta patronátusi rendszer a pozsonyi evangélikus körében, melyben az alacsony rangú személyek életét végigkísérték – házassági tanúként, gyermekeik keresztszülőiként és a polgáreskü letételekor kezesként – a város tekintélyes polgárai. Az ilyen esetek egy részénél kinyomozható az egymástól jelentős társadalmi távolságra lévő két család kapcsolatának alapja – pl. azonos településről származtak a felmenők, a patronált házaspár valamelyik tagja cselédként vagy szolgaként a patrónusnál dolgozott. Arra is több példát találni, hogy ez a patrónusi viszony mindkét félnél a következő nemzedékben is öröklődik. A 19. század fordulója körül viszont több efféle patronátus megszűnik, és az újonnan beköltöző alacsony rangú személyek (jellemzően környékbeli falvakból érkező szőlőművesek) esetében már nem kereskedők vagy előkelő kézművesek, hanem a frissen bevándoroltakhoz rokonsággal kapcsolódó szőlőművesek lesznek a keresztapák. Úgy tűnik, az egyházközség egészét integráló klientúra-rendszer ekkor felbomlik. Az is megfigyelhető, hogy a fiaikat a líceumban latin osztályaiban is taníttató szőlőművesek egyúttal azok, ahol a továbbra is polgári foglalkozást folytató keresztapa patronátusa áll a háttérben.

A társadalmi stratégiák között utolsóként a felekezeti zártságból való kitörést kell említenünk. Meghökkenítő, hogy a német evangélikus egyházban regisztrált házasságok milyen nagy része (az 1830-as években harmada, utána pedig közel fele) exogám felekezeti értelemben. Ráadásul az evangélikus egyházból történő „kiházasodás” egészen általános jelenség, mely a lelkészek rokonságában éppen úgy előfordul, mint a kereskedőknél és a szőlőműveseknél, és a régi pozsonyi családokra és a frissen bevándoroltakra is jellemző. Mindez azért érdekes, mert a két nagy keresztény felekezet paritása nemcsak kikezdhetsen norma a városi tisztségek elosztásánál, de látható, hogy az ekkor alakuló egyesületek vezetésében is alkalmazzák ezt az elvet. Így miközben kényesen ügyelnek az arányok fenntartására még az írnokok szintjén is, az 1840-es években a tizenkét tagú városi tanácsban legalább négy olyan tanácsnok ül, aki vegyes házasságban él.

Összességében megállapítható, hogy a demográfiai feltételek eredményeként kialakult számú gyermekek sorsáról a pozsonyi polgárcsaládokban viszonylag széles választási lehetőségeket mérlegeltek és alapos mérlegelés után döntöttek. Ez egyfelől a társadalmi tér érzékelésének képességét jelzi, másrészt megmagyarázhatja a pozsonyi családok egymást követő nemzedékei közt tapasztalható nagy mértékű fluktuációt.